

УДК 94 (477) "1939/1945"

В. В. МОРОЗОВ, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХП»

**ЗРИВ ПЛАНІВ ЕКОНОМІЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ
ОКУПОВАНИХ РАЙОНІВ УКРАЇНИ НІМЕЦЬКО-
ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ (1941 – 1944 рр.)**

У статті аналізується проблема зриву планів економічної експлуатації окупованих українських земель німецько-фашистськими загарбниками в 1941–1944 рр. Робота узагальнює значну кількість джерел з історії України періоду Другої світової війни.

The article covers an interesting and actual problem. It analyzes the problem of failure German invaders economical exploitations in Ukrainian lands during 1941–1944. The clause summarizes a great number of sources according to the history of Ukraine during the World War II.

Яскравою сторінкою в історії українського народу в двобой з німецько-фашистськими загарбниками 1941–1944 рр. є боротьба на тимчасово окупованих німецько-фашистськими загарбниками землях зі зриву економічних планів поневолення країни.

Проблема історії України періоду Другої світової війни достатньо повно представлена як в узагальнюючих, так і в спеціальних сучасних дослідженнях. Метою даної статті є аналіз зриву планів економічного використання ресурсів окупованих районів України німецько-фашистськими загарбниками в 1941–1944 рр.

Актуальність обраної проблеми визначається тим, що активна протидія фашистським планам пограбування й експлуатації економічних ресурсів окупованої території за масовістю учасників та ефективністю стала однією з характерних особливостей підпільної та партизанської боротьби. Факти свідчать про те, що в переважній своїй більшості радянські люди, що залишилися на захопленій ворогом землі, у своєму повсякденному житті чинили не так, як вимагали від них фашистські окупанти, а як вимагали інтереси нашого народу, держави; доступними їм методами й засобами зривали економічні заходи гітлерівців, наносячи відчутної шкоди загарбникам на транспорті, у промисловості й сільському господарстві.

Велике значення в боротьбі з фашизмом у тилу зіграла Постанова ЦК ВКП(б) "Про організацію боротьби в тилу германських військ" від 18 липня 1941 року, а також інші документи. У постанові чітко визначалося місце й роль боротьби радянських людей за лінією фронту проти фашистських загарбників.

У документі відмічається необхідність повсюди, у всіх галузях господарства активно чинили опір економічній політиці гітлерівців і, у залежності від її модифікацій на різних етапах війни, висувалися конкретні задачі перед народом, рекомендувалися найбільш ефективні прийоми боротьби проти пограбування й експлуатації фашистськими загарбниками промисловості, сільського господарства й природних багатств [8, с. 13].

Грабіжницька економічна політика нацистської верхівки була детально розроблена ще до нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. У концентрованому вигляді її суть була викладена в головному документі з економічного пограбування окупованої радянської території – "Директивах з керування економікою в окупованих східних областях" (так звана "Зелена папка" Герінга). У цьому цинічному документі висловлювалася головна вимога: фашистська армія та рейх повинні постачатися за рахунок сировинних і продовольчих ресурсів окупованих радянських областей.

Направляючи 16 червня 1941 року директиви "Зеленої папки" для керівництва та поповнення діючої армії, начальник штабу верховного головнокомандування Кейтель підкреслював: "Негайна й повна експлуатація окупованих областей в інтересах військової економіки Німеччини, а особливо в галузі продовольчого та нафтового господарств, має виняткове значення для подальшого ведення війни. Експлуатація країни повинна бути проведена в широкому масштабі".

Будучи впевненими в успішному завершенні "блискавичної" військової кампанії проти СРСР, керівники фашистської Німеччини вважали, як відмічалося в "Зеленій папці", "цілком недоречною думку про те, що окуповані області повинні бути якомога скоріше приведені до ладу, а економіка їхня - відновлена". Передбачалося захопити готову продукцію й сировину на скла-

дах, реквізувати підприємства та забезпечити їхню охорону від руйнування та пограбування до встановлення німецького цивільного окупаційного керівництва [9, с. 192].

Програма економічного використання захопленої території СРСР була розрахована на реалізацію після закінчення війни. Вона передбачала знищення радянської промисловості, за виключенням видобувних і переробних галузей, перетворення окупованих районів на аграрно-сировинний придаток "Великонімецької імперії".

Провал авантюристичного плану "блискавичної" війни проти СРСР, значні втрати гітлерівців на радянсько-німецькому фронті, особливо під час осінньо-зимового контрнаступу Червоної Армії й після розгрому фашистських військ під Москвою, змусили окупантів внести певні корективи до прийнятих раніше директив щодо здійснення політики економічного пограбування захопленої радянської території.

Для ведення війни, що набула затяжного характеру, потрібно було не тільки велику кількість стратегічної сировини й продовольства, але й налагодження на окупованій території в широких масштабах ремонту бойової техніки й транспортних засобів. У січні 1942 року Розенберг був змушений видати "Обов'язкову постанову про відновлення промислового господарства у знов зайнятих східних областях". До числа галузей і великих підприємств, що підлягали відновленню, входили: енергетичне та вугільно-рудне виробництво, видобування марганцевої руди, ливарні та сталеливарні, залізопрокатні заводи, транспортні та інші господарства.

В умовах, коли війна набувала все більш затяжного характеру, грабіжницька економічна політика висувала нові завдання: поряд із присвоєнням продовольства використовувати й важку промисловість захоплених радянських районів. В "обов'язковій постанові", по суті, йшла мова про відмову від послідовного втілення в життя раніш поставленої мети повної деіндустріалізації окупованих районів. Фашистська верхівка визначила задачу поставити собі на службу захоплену промисловість Радянського Союзу, його природні ресурси, використовуючи в якості дешевої робочої сили місцеве населення.

У період Сталінградської битви, 2 листопада 1942 року, Геринг визначав задачі оперативного господарського штабу "Ост": "Хід війни викликає необхідність, окрім початкового наміченого курсу ще сильніше прив'язати всю економічну міць окупованих східних територій до німецької військової економіки" [1, с. 406–407].

Складаючи маревні плани світового панування, гітлерівці вважали, що "продовжувати війну можна буде лише в тому випадку, коли всі збройні сили Німеччини на третьому році війни (рахуючи з вересня 1939 року) будуть постачатися продовольством за рахунок Росії. При цьому, без сумніву, будуть голодувати десятки мільйонів людей, якщо ми вивеземо з країни все нам не-

обхідне". Наскільки серйозне значення надавали гітлерівські керівники здійсненню цієї задачі, свідчить і той факт, що, не зважаючи на генеральну лінію деіндустріалізації захоплених східних районів, ще в "Зеленій папці" було особливо підкреслено: "Тим видам промисловості, котрі забезпечують в інтересах Німеччини розвиток сільського господарства, видобування нафти й сировини, повинна бути надана перевага і вони повинні бути швидко відновлені." [4, с. 6]

До речі, грабіжницька сутність аграрної політики окупантів була коротко й чітко сформульована рейхскомісаром Кохом. Він зухвало заявляв, що "один центнер української пшениці важить для мене значно більше, ніж усе українське питання взагалі" [8, с.24].

Таким чином, економічна політика керівництва фашистської Німеччини відносно СРСР складалася з жорстокої експлуатації радянської економіки й населення для забезпечення успіху у війні за світове панування. Для здійснення цієї мети було створено багатоступінчасту державно-монополістичну систему пограбування, у якій головуючі угруповання німецького фашистського генштабу забезпечували собі різними шляхами правлячий вплив.

Характерним у цьому відношенні є так зване "опікування" німецьких фірм над захопленими промисловими підприємствами. Опікувані підприємства ні в правовому, ні в господарському відношенні не були власністю опікуна, тому що нацисти оголосили "все рухоме й нерухоме майно СРСР, його союзних республік, корпорацій та об'єднань", тобто всю захоплену соціалістичну власність, "особливим майном рейха". Воно не передавалося у власність окремих осіб або монополістичних об'єднань. Долею "особливого майна" нацисти розраховували розпорядитися після війни, на військовий період над ним затверджувалось опікунське керування, а частина його передавалася в оренду. Не зважаючи на це, опікунське керування забезпечувало отримання відповідного прибутку. Головна задача опікунського керування була в пробудженні підприємницької ініціативи для якнайскорішого включення цих підприємств до сфери німецької військової економіки. У спеціальній директиві із цього приводу підкреслювалось: "Опікун повинен вжити всі необхідні заходи з метою найбільш дієвого й найшвидшого використання підприємств у інтересах захисту рейха".

Найбільшу кількість опікунів було встановлено над металургійними та машинобудівними заводами окупованої території Радянської України. Так, фірма "Фрідріх Крупп АГ" визначалася опікуном над металургійними заводами "Азовсталь ім. Ілліча", "Трубопрокатним заводом ім. Куйбишева" в Маріуполі, над новим машинобудівним заводом у Краматорську; фірми "Міттельдойче штальверке АГ" і "Герман Геринг" – над металургійним, коксовим, вагонним, цементним й іншими заводами Дніпродзержинська й заводами ім. Петровського, ім. Калініна, ім. Комінтерна, ім. Артема, ім. К.Лібкнехта й

іншими промисловими підприємствами Дніпропетровська; фірма "Дортмунд-Хердер-Хюттенферейн АГ" – над металургійними заводами Орджонікідзе й Сталіно; фірма "Хет АГ" над металургійним заводом у Макіївці та ін. [1, с. 408].

Був створений "Східний штаб економічного керування", який підпорядковувався Герингу й очолювався його представником статс-секретарем Вернером. Його виконавчим органом на окупованій радянській території виступав "Економічний штаб "Схід"", головою якого був генерал-лейтенант Шуберт (у минулому – військовий аташе в Москві). У ньому були представлені всі зацікавлені в пограбуванні нашої країни органи "третього рейху": генерал-квартирмейстер (начальник штабу вермахту), міністерство Розенберга, міністерство продовольства й постачання (Дарре), міністерство економіки (Функ). "Економічний штаб "Схід"" мав при кожній діючій армії, польовій комендатурі, охоронній дивізії розгалужену мережу господарських відділів, інспекцій, груп, команд безпосередніх виконавців грабіжницьких планів. Так, на тимчасово окупованій території України заходи з використання промисловості й сільського господарства в інтересах вермахту й рейху здійснювала "Господарська інспекція групи армій "Південь"". Усі ці органи повинні були займатися пограбуванням окупованої території в інтересах армії і монополій. Майже на всіх військово-економічних посадах перебували офіцери й генерали, що були тісно пов'язані з великими німецькими монополіями й концернами.

Слідом за грабіжниками з вермахту йшла ціла армія так званої громадянської адміністрації. Її задача була в тому, щоб підбирати й вивозити в Німеччину все те, що не захопили військові "господарські" органи [2, с. 198–199].

Характерним у цьому відношенні є аграрна політика нацистів, її практичне здійснення. Так, для її реалізації на тимчасово окупованій території України було створено величезний апарат примусу й пограбування. Органом, що фактично керував здійсненням так званої " нової земельної політики", був "Централь-Ост", який був розміщений у Києві. Головна його задача – викачувати хліб та продовольство з України для вермахту й Німеччини. Йому підпорядковувались окружні сільськогосподарські управління – "Вікадо", котрі були підконтрольні окружним сільгоспомендантам генеральних округів. У гебій-округах і районах сільським господарством відали так звані обласні та районні сільгоспуправління, котрі мали широку мережу всіляких районних та дільничних комендантів, які безпосередньо керували діяльністю "суспільних господарств".

Поліцейська охорона в цих областях передавалася в керування рейхсфюрера СС і начальника німецької поліції Гімmlера. 1 серпня 1941 року західні області УРСР – Львівська, Дрогобицька, Станіславська й Тернопільська

(без північних районів) загальною площею понад 48 тис. кв. км з населенням більше 3 млн. осіб під назвою "дистрикт (округ) Галичина" були приєднані до "генерального губернаторства", що було створене гітлерівцями на захопленій ними польській території. 20 серпня 1941 року, згідно з декретом рейхсканцлера було створено рейхскомісаріат "Україна" загальною площею 339,2 тис. кв. км із населенням за станом на 15 лютого 1942 року 15 млн. осіб. Рейхскомісаром було призначено оберпрезидента Еріха Коха. Рейхскомісаріат "Україна" складався з 6 генеральних округів: "Волинь", "Київ", "Миколаїв", "Таврія", "Дніпропетровськ". 30 серпня 1941 року в м. Тирасполь представники німецьких і румунських властей підписали погодження про передачу Румунії української території між Дністром та Бугом (вся Одеська область, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей) загальною площею 40 тис. кв. км з населенням 2,5 млн. осіб. Під назвою "Трансністрія" (Задністров'я) ця територія була включена до складу Румунії (ще в липні 1941 року така ж доля спіткала Чернівецьку та Ізмаїльську області). Гітлер розглядав цю поступку правителям Румунії як винагороду за їхню участь у злочинному нападі на СРСР. Таким чином, українська земля була перетворена на "розмінну монету" при взаємних імперіалістичних розрахунках фашистських держав.

Територія Сумської, Чернігівської, Харківської, Ворошилоградської та Сталінської областей з населенням понад 10 млн. осіб постійно знаходились під управлінням військових властей зони групи армій "Південь" і практично до складу рейхскомісаріату "Україна" не входила [8, с. 32–33].

Створивши розвинуту структуру для пограбування, особливе місце в планах німецьких окупантів відводилося українській металургійній та машинобудівній промисловості, значним запасам вугілля, руди, розвинутому сільськогосподарському виробництву. У листі до Муссоліні від 21 червня 1941 року Гітлер писав: "Перш за все я сподіваюсь, що нам ... вдасться забезпечити на тривалий час в Україні загальну продовольчу базу. Вона послугує для нас поставником тих ресурсів, які, можливо, знадобляться в майбутньому" [1, с. 189].

Слід зазначити, що не зважаючи на велику роботу партійних і державних органів, проведену з евакуації, значні матеріальні цінності внаслідок швидкого руху фашистських військ були захоплені гітлерівцями і котрі розраховували використати їх максимально.

Усе це надавало особливу значимість організації боротьби радянських людей за зрив заходів фашистських окупантів з використання промисловості та сільського господарства України.

Тільки в період із червня по вересень 1941 року було організовано 23 підпільних обкоми КП(б)У, 685 міськкомів і райкомів партії, 4316 підпільних організацій й групи. Для роботи в підпіллі партійні організа-

ції України виділили більше 26 тис. комуністів [8, с. 192]. Вони були основними ланками в системі підпільного керівництва боротьбою народу в тилу ворога.

Керівники рейху, розробляючи плани покороення й експлуатації України, не виключали можливі труднощі в їхній реалізації: опір зі сторони населення окупованих районів у формі саботажів, диверсій, псування та знищення майна та цінностей. Уперше в політиці німецького мілітаризму для каральних дій у тилу фашистських військ були виділені спеціальні військові формування. Так, у розпорядженні командуючого групи армій "Південь" знаходився так званий "корпус безпеки". Причому кількість так званих "охоронних" військ постійно росло. У 1941 р. до їхнього складу входило 50 тис. солдатів і офіцерів, 1942 р. – 120 тис., в 1943 р. – 242 тис. [8, с. 32].

У квітні 1942 румунський правитель Антонеску доповідав Гітлеру: "Ми тримаємо 170–180 тисяч солдатів, які були послані для підтримки порядку на Україні між Дністром і Дніпром" [8, с. 32]. "Умиротворенням" окупованих територій із жадливою жорстокістю займалися есесівські органи, їм підпорядковувалися зондеркоманди, айнзатцкоманди й айнзатцгрупи СД, що здійснювали вбивства сотень тисяч беззахисних радянських людей, а також весь колосальний поліцейський апарат, в тому числі відділи додаткової поліції, створеної зі зрадників, прислужників і т. п.

У здійсненні політики пограбування й експлуатації важкої промисловості захоплених районів республіки фашистські окупанти першочергове місце відводили організації видобування вугілля. Господарська інспекція груп армій "Південь" шляхом широкої промислової розвідки до 1 листопада 1941 року встановила реальні можливості видобування вугілля на захоплених шахтах. Уже до середини 1942 року вважалося можливим відновити ряд шахт і добитися збільшення видобутку вугілля до літа 1942 року до 12 000 тон на день [7, с. 57]. Восени й узимку 1942 року гітлерівці намічали отримувати в Донбасі 900 тис. тон вугілля на місяць [11, с. 56], з них 180 тис. для тон для вермахту [8, с. 56]. Проблемаю вугледобування, як проблемою енергії й створенням бази для розвитку металургійної промисловості займався сам Гітлер. Для роботи у вугільній промисловості виділялося в липні 30 000 військовопозолонених, у серпні й вересні – по 15 000, а також необхідні сили охорони. Не зважаючи на особливу увагу до цієї проблеми, гітлерівський механізм пограбування й експлуатації вугільного басейну з перших же днів почав давати збої. Як свідчить звіт Донецької дирекції шахт і рудників, у червні-серпні 1942 року з намічених 831 450 тон вугілля було видобуто всього 186 808 тон, або 22,5 % від потрібного [8, с. 49]. Головною причиною зриву планів видобутку вугілля була боротьба гірників проти намічених фашистськими окупантами заходів з використання шахт Донбасу. Завали стволів, треків і лав, обва-

ли, зниження ефективності праці та багато іншого було в арсеналі гірників проти фашистів.

Як свідчать німецькі документи, в Україну із часу її окупації фашистами й до 1 січня 1944 року навіть було завезено з Німеччини кам'яного вугілля й коксу 861 878 тон [8, с. 49].

Така ж невдача, як і з видобування вугілля, спіткала плани німецьких монополістів із виплавки та прокату металу.

Характерною в цьому відношенні є боротьба металургів Маріуполя, Дніпродзержинська зі зриву планів відновлення мартенівських печей і виробництва металу. Саботаж заходів окупантів до пуску доменних і мартенівських печей був масовим, не зважаючи на репресії. Практично гітлерівцям не вдалося зломити опір металургів і налагодити масовий випуск металу. Так, замість запланованого гітлерівцями 1943 року випуску 1 млн. тон металу, вони отримали в Донбасі та Придніпров'ї всього 35 тис. тон [5, с. 102].

У зоні особливої уваги гітлерівців було також забезпечення продовольством вермахту й рейху. Подібно до сарани окупанти спустошували захоплені райони України. Гітлерівці розраховували вивозити з СРСР щорічно 10–11 млн. тон зерна, біля 400 тис. тон олії, 1 млн. жмиху, більше 240 тис. тон цукру, значну кількість масляних й інших продуктів [20, с. 59]. Зрозуміло, майже все це продовольство повинна була постачати Україна. Про це чітко наголошувалося в одному із програмних нацистських документів: "...кінцева економічна мета полягає в тому, щоб перетворити Україну в житницю Європи" [8, с. 121].

Планували пожитися українськими продуктами і румунські фашисти. Тільки для розташованих на території республіки військових частин командування розраховувало отримувати щорічно: пшениці – 94 500 т., фуражу – 311 000 т., кормів для коней – 206 500 т., картоплі – 135 500 т. й багато іншого [8, с. 121].

У здійсненні намічених планів отримання продовольства для вермахту й рейху фашистські окупанти спиралися на рабсько-кріпосницькі засади "нового порядку" примусову роботу селян від зорі до зорі, тілесні покарання за невиконання норм вироблення або які-небудь відступи від установлених вимог; широке запровадження середньовічних засобів праці в сільськогосподарському виробництві; обробка великих земельних угідь кіньми при нестачі тягла та ін.

Для отримання запланованого продовольства фашистські окупанти навіть завозили сільськогосподарську техніку й інвентар з Німеччини до України для проведення збиральної кампанії. Як свідчить звіт Центрального торговельного товариства "Ост" із квітня по вересень 1942 року фашистські окупанти завезли до захоплених радянських районів [8, с. 128]:

		Усього:	В Україну:
-Жатки	шт.	14050	8850
-Сніпов'язки	шт.	208	208
-Молотилки	шт.	3 367	1 920
-Віялки	шт.	130	126
-Коси	шт.	1234612	735568
-Черенки для кіс	шт.	850 130	767 577
Оселки для правки кіс	шт.	878 650	731 450

До кінця 1942 р. з рейху в Україну гітлерівці завезли 2 901 трактор, 1 000 000 кіс і 116 000 серпів. Для молотьби й вивезення хлібу верховне головнокомандування виділило: пального для тракторів – 35 483 т; бензину для автомашин – 17 063 т; дизельного пального – 3 962 т; мастил для змазування – 3 600 т. [8, с. 128].

Гітлерівці робили це зовсім не для полегшення праці селян на зборі врожаю, а для того, щоб швидше обмолотити хліб без втрат і вивезти для армії й до Німеччини. Досягти успіху й в цьому німцям не вдалося, не зважаючи на репресії, розстріли. Відомий англійський публіцист Олександр Верт в книзі "Росія у війні 1941–1945 рр." справедливо пише, що населення України не проявило готовності "навіть до простої економічної співпраці з окупантами" [3, с. 433–434]. Опір селян був настільки активним, що вилучення хлібу, продуктів тваринництва, інших податків і поборів проходило, як правило, за допомогою військ і поліції. Величезну кількість зерна й іншого продовольства відбирали у ворога партизани й роздавали його населенню. Факти об'єктивно свідчать про неприйняття колгоспним селянством аграрної політики гітлерівців. У німецьких документах, зокрема, звіт Центрального торговельного товариства "Схід" із заготівлі й збування сільськогосподарської продукції, є відомості про те, що з грудня 1941 р. по 31 березня 1944 р., тобто майже за 2,5 роки, з України було поставлено в тонах [8, с. 171]:

	Вермахту:	До рейху:
Зерно, вкл. муку	4 444 747	1 137 366
Бобові	76 541	29 845
Фураж	874195	–

Великі плани отримання хлібу з України, що були складені гітлерівцями перед нападом на Радянський Союз, зазнали поразки.

Зазнали краху й плани отримання цукру для гітлерівської армії та рейху. Фашистські окупанти розраховували щорічно отримувати, головним чином з України, 240 тис. т. цукру. Фактично виробництво цукру 1941–1942 і 1942–1943 господарських років загальною сумою склало 244 000 – практично половину щодо наміченого плану.

Селянство України не прийняло фашистської аграрної політики. Усі дії селян – саботаж сільськогосподарських робіт, зрив постачань продовольства, здавання натуральних та грошових податків, вивід із ладу сільськогосподарських машин і техніки, диверсії зі знищення складів, запасів зерна, тваринницьких ферм, знищення робітників військової та громадянської окупаційної адміністрації, незалежно від їхніх конкретних форм і проявів, були спрямовані проти "нового земельного порядку".

Масовий саботаж робітниками заходів окупантів щодо пограбування й експлуатації промисловості й сільського господарства України, налагодженню роботи транспорту, тисячі диверсійних актів, що повторювалися день у день радянськими партизанськими загонами, партійним підпіллям, порушували ритм військово-господарського життя, відволікали сили гітлерівців на охорону численних промислових і транспортних об'єктів, урожаю, підривали їхні плани, моральний дух та боєздатність.

Список літератури: 1. Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны. – М.: Прогресс, 1971. – 527 с. 2. *Безьянский Л. А.* Германские генералы с Гитлером и без него. – М.: Соцэкгиз, 1961. – 368 с. 3. *Верт А.* Россия в войне 1941–1945. – М.: Прогресс, 1968. – 776 с. 4. *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – М.: Экономика, 1980. – 375 с. 5. *Коваль В. С.* Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941–1945. – К.: Наукова думка, 1966. – 267 с. 6. *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944). – М.: Воениздат, 1974. – 387 с. 7. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с. 8. *Немятый В. Н.* В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 230 с. 9. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: В 3 т.: т.1. – М.: Юрид. лит, 1965. – 798 с.